

Акынбекова Алтын Бакашовнаның
«6D050400- Журналистика» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған
«XX ғасыр басындағы қазақ журналдары:
тарихы, функциясы, типологиясы» атты диссертациясына
АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері біз еркін ойлауға, тарихымызға терең үңілуге мүмкіндік алдық. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы қоғамда ұлттың өткен жолын ғылыми негізде талдаудың жаңа мүмкіндігі ретінде қабылданып отыр. Ұлт көшбасшысының бағдарламалық мақаласы әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталғаны, соған байланысты «сана сезіміміз бен дүниетанымымызға сіңіп қалған таптаурын қағидалардан» арылу қажеттілігі қоғамдағы рухани жаңғырудың елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алмаса, ол адасуға бастайтынын ескертіледі.

Бағдарламаның жалғасы ретінде халыққа ұсынылған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында да тарихи сананы жаңғырту мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. «Архив 2025» бағдарламасында «Бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ», - деп көрсетілген. Жобаны жүзеге асыру барысында тарихшылардан, деректанушылар мен мәдениеттанушылардан құрылған арнайы топтардың отандық және шетелдік ірі мұрағаттармен өзара жүйелі әрі ұзақ мерзімді ықпалдастықта болып, іздеу-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне баса мән беру керек екендігі ескерілді. Тәуелсіздік алған жылдардан бері өткен тарихымызды ұлттық тұрғыдан қайта қарауға зор мүмкіндіктер алдық. Мемлекет тарапынан да үлкен қолдаулар көрсетіліп, «Мәдени мұра» бағдарламасы нәтижелі аяқталды. Мемлекет отандық және шетелдік ірі мұрағаттарда сақталған құжаттарды жинап, ұлттың қажетіне жаратуды мақсат етіп отыр.

Тарихымызға көз жіберсек, халқымыз небір дүрбелең оқиғаларды басынан кешіріп, сол сындардан сүрінбей бүгінгі күнге жетті. Біз тасқа басылған жазуларымыз бен баспасөз беттерінде жазылған құнды дүниелеріміз арқылы тарихымызды, әдебиеттімізді, мәдениетімізді, ұлттық болмыс пен тарихи санамызды бағамдау мүмкіндігіне ие болдық.

Баспасөз тарихын зерттеу барысында бүгінгі ұрпақтың алдынан біраз кедергілер шығады. Мәселен, өткен ғасырда ғана үш рет әліпбиіміздің өзгеруін алайық. Бұл жөнінде баспасөз тарихын зерттеуші ғалым Айгүл Рамазан былай деп ой қорытады: «Қазақ баспасөзінде үлкен пікірталас тудырған әліпби мәселесі империялық күштердің «бөліп ал да билей бер» саясатының рухани саладан басталатындығын және оның мақсаты халықты дәстүрлі мәдениетінен айыру екендігін дәлелдейді».

Иә, қазақ тілінің әліпбиінің тереңнен тамыр тартатынын білеміз. Біз зерттеп отырған журналдар араб әліпбиімен басылған. X ғасырдан XX ғасырға дейін Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылып келді. «Латын әліпбиін

қолданысқа енгізу жөнінде 1940 жылдың қаңтар айында қаулы қабылданды». Еліміз бойынша әліпбидің өзгеріп, қолданысқа ену тарихи кезеңдеріне Елбасы Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында кеңінен тоқталып өткен.

Әліпби ауысу барысында зиялы қауым арасында әр түрлі көзқарастар болды. Мәселен, Ахмет Байтұрсынов араб әріптерімен жазылатын төте жазуды, Нәзір Төреқұлов латын әліпбиін қабылдауды дұрыс деп санады. Тіпті, 1937 жылы ақпан айында өткен пленумда: «Әліпби ауысқан сайын уақытша болса да халықтың біраз бөлігі сауатсыздыққа ұшырайды. Әліпбиді ауыстыру тиімсіз іс»- деген көзқарастарын ашық білдірген.

Қазақ халқы араб әліпбиінен латынға ауысып, жылдар өте кирилл әліпбиіне көшкен кезде басылған газет-журналдар кейінгі ұрпақ оқи алатын қаріпке ауыстырылмады. Сондықтан да, бір ғасырлық тарихы бар көптеген басылымдар архив қойнаулары мен кітапханаларда ашылмаған қалпы, толық зерттелмей, ғылыми айналымға енбей жатты. Осы мәселеге байланысты ғалым, профессор Н. Омашев өз зерттеулерінде былай деп жазады: «Тәуелсіздік үшін аянбай күрескен, жандарын құрбан еткен аяулы тұлғаларымыздың көсемсөзі халық санасынан әдейілеп өшірілді». Әдейілеп өшірілу себептерін қазіргі ұрпақтың көпшілігі араб әріптерін танымайды, төте жазуды оқи алмайтындығы деп түсіндіреміз. Бұдан шығатын қорытынды – қазіргі ұрпақ Алаш зиялылары шығарған газет-журналдарда не жазғандарынан бейхабар.

Баспасөз тарихын зерттеп, библиографиялық көрсеткішін жасаған, араб қарпімен басылған басылымдардың түгел болмаса да біразын бүгінгі ұрпақ оқи алатын кирилл қарпіне түсіріп, үлкен еңбек еткен Үшкөлтай Сүбханбердина, Бейсенбай Байғалиев, Ханбибі Есенқарақызы, Намазалы Омашев, Аманқос Мектеп-тегі, Қайрат Сақ, Нұржан Қуантайұлы секілді ғалымдарымыздың атын құрметпен атап өткеніміз жөн.

XXI ғасыр – технологиялар ғасыры. Елімізде «Цифрлы Қазақстан» жобасы кең ауқымды жұмыстар атқаруда. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Латынға көшудің терең қисыны бар. Ол қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ XXI ғасырдағы ғылым және білім беру процесінің ерекшелігіне байланысты», - деген еді. Ақпараттық технологияның даму заманында кирилл қарпінде жазылған мәтіндерді латын қарпіне санаулы секундтарда аударатын технологиялар ойлап табылуда. Демек, миллион белгіден тұратын кітапты латын қарпінде сөйлетуге мүмкіндік бар деген сөз. Мұндай зор мүмкіндіктер мемлекетіміз үшін де, келешек ұрпақ үшін жасалатын ізгі қадамдар деп білеміз. Қазақ баспасөзінің тарихын зеттейтін зерттеушілер басылым беттерінде жазылған дүниелер кезең-кезеңімен ауысқан әліпбиге көшірілсе бүгінгідей қиындықтарға кездеспейді деп үміттенеміз.

Профессор Т. Қожакеев: «Баспасөзіміздің тарихы – біз үшін қымбат тарих», - деп ізденуші-ғалымдарға бұқаралық ақпарат құралдарында басылған дүниелердің құнын аса жоғары бағалау керектігін айтып өткен. Баспасөз беттеріндегі материалдар – жыл өткен сайын құны жоғарыламаса

төмендемейтін, әрбір сөзі ата- бабамыздың өткен жолын, мемлекетіміздің тарихи жолын айқындап беретін тарихи сана.

Басылым тарихы дегеніміз – түптеп келгенде сол дәуірдің тынысы, жекелеген тұлғалардың өмірі, тағдыр талайы. Ұлт арасынан шыққан зиялыларғы «ұлтшыл» деген саяси айыптар тағылып, жала жабылды. Ал олар шығарған баспасөзде арман-мақсаттары басылды. Ұлттық мүдде, халықтың рухын көтеру, елдікке, бірлікке жұмылдыру болды. Сондықтан да олардың соттағы, тергеудегі қысыммен айтылған сөздерінен гөрі еркіндікте, баспасөзде жазған мақалалары мен сөздері құндырақ деп білеміз.

XX ғасырдың басынан жарық көре бастаған қазақ журналдары қазақ қоғамындағы өзгерістерді, мәдени-тарихи дамуымызды қазақ қоғамының өркениетке ұмтылысын, олардың заман ағымына қарай іс-әрекеттерін жариялады. Ұлт жанашыры М. Дулатовтың: «Қай жұрттың баспасөзі күшті болса, сол жұрттың өзі де күшті, өзі де өнерлі», - деген сөзі XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі журналдардың ұлт алдындағы салмағын, халықты жұмылдыру, халықты ұйымдастыру, ұлттың санасын оятуға түрткі болатын іс-қимылдарының қаншалықты екендігін айқын көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, XX ғасырдың алғашқы ширегінде жарық көрген қазақ журналдарының мазмұны арқылы өткенге көз жүгірткендегі мақсат қазақ халқының өркениетке, білімге, әдебиетке деген ерекше ықыласы мен жаңа дүниенің көзін ашуда жеткен жетістіктерімен қоса өзге мемлекеттің айтқанынан шыға алмайтын шеңберде бола тұра, бір ғасыр бұрын көтерген ұлттық мәселелерінің бүгінгі заманға сабақ болар тарихи тағылымдарын зерделеу арқылы ғылыми жұмыстың өзектілігі, замана талаптарымен ұштасып жатқанын ашып көрсету болды.

XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарының атқарған қызметтерін ұлттық руханиятымыздың бастауы, қайнар көзі ретінде бағалау ләзім.

Қазақ журналдарының алдына қойған міндеті қазақ халқының санасын оятып, өз елін жат үстемдіктің экспансиясынан құтқарып, тәуелсіз елге айналдыру болды және осы мұратқа жету жолында бұқара мен арада ортақ түсінік қалыптастыруға күш салды. Осы жолда Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Мағжан Жұмабаев, Нәзір Төрекұлов, Хәлел Досмұхамедұлы, Иса Тоқтыбаев, Шәймерден Токжігітов, Ғұмар Қараш, Ғабдолғазиз Мұсағалиұлы, Ерғали Алдоңғаров, Смағұл Сәдуақасов, Сәбит Дөнентаевтардың редакторлық-баспагерлік қырларын ашып, олардың ел мүддесі үшін жолындағы күресін жас ұрпаққа жеткізу – басты парызымыз деп білеміз.

Профессор Кәкен Қамзин: «Қазақ журналистикасының ізашары газет-журнал шығару ісін қолға алғанда ең алдымен олардың аяғынан тік тұрып кетуіне, ел арасына таралуына, ұғынықты сөйлеуіне, идея таратуына назар аударған», -деп жазады. Расында да, XIX-XX ғасыр басында жарық көрген газет-журналдар халықты оқу мәдениетіне біртіндеп тартты, оларды журнал ісіне араласуға, мақала жазуға, елде болып жатқан жағдайдарды қысқаша баяндауға шақырды. Елге жеткен алғашқы журналдар ауыл-ауылға тарап, қолдан-қолға жетті. Газет шығарушылардың жігерлі сөздері көзі ашық азаматтарға рух берді, қолдарына қалам ұстатты. Журналдардың ашылуына өз

қуаныштарын білдіріп жатқан хаттар редакцияларға жетіп жатты. Елден келген хат-хабарлар журнал шығарып жатқан ұжымға да қанат бітірді. Жақсы мақалалар мен өлеңдерге басылым беттерінен орын берілді. Осының барлығы оқырманмен кері байланыс орнатты. Осылайша, журнал шығару тәжірибесі қалыптасып, оқырманмен байланыс дамыды.

XX ғасырдың басында қазақтан шыққан оқымысты, көзі ашық азаматтар оқу-ағарту жолындағы еңбектерін дамытып, халықтың алға жылжып, өсіп-өркендеуі үшін жан- жақты үлес қосу жолында тер төкті. Бір ғасыр бұрын жарық көрген қазақ журналдары баспа ісінде де, журнал шығару тарихында да, журналистика жанларының дамуында да, әдебиет пен мәдениет, шаруашылық, саясат, ағартушылық, ұйымдастырушылық қызметтерінің баспасөз беттеріндегі қоғамдық болмысының көрінісі болды. Қазақ жерінде баспасөз бен баспа ісі, полиграфия саласының қалыптасуы өте қиын жағдайда өтті. Алғашқы кездері баспаханалардың болмауынан жаңа басылымдар Ташкент, Мәскеу, Орынбор, Уфада басылды. Ұлт ішінен шыққан қазақ зиялыларына «алашордашыл, ұлтшыл» деген айыптар тағылып, басылымдарды «ескішіл, ұлтшыл» деген желеулермен жауып отырды. Ұлт жанашырлары шығарған қазақ журналдарының бір ғасыр өткеннен кейін, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген соң қайта сараланып, сол кездегі бағыты мен идеясын ұстанып, жалғасын тауып, жарыққа қайта шыққандары да бар. Мәселен, 1918 жылы Алаш қаласында шыққан «Абай» журналы, 1992 жылы Семей қаласында қайта басылып шықты. «Таң» және «Шолпан» журналдары 2000 жылдары біріктіріліп «Таң-Шолпан» деген атпен шықса, кейіннен Семейде «Таң» журналы жеке жарық көрді. Кеңес дәуірінде жарық көрген «Қызыл Қазақстан» журналы бүгінде «Ақиқат» деген атаумен шығып жатыр. 1911 жылдың қаңтар айынан 1915 жылдың шілдесіне дейін Мұхамеджан Сералиннің редакторлығымен журналдың 88 саны жарық көрген. 1912 жылдың шілде айынан бастап, бұрынғы «Айқап» журналының жалғасы ретінде тіркеліп, жазушы Қоғабай Сәрсекеевтің бастамасымен 89 санынан қайта шығарылды. Ал 2016 жылдың наурыз айынан бастап «Айқап» журналы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің құрылтайшылығымен қайта шығарыла бастады. Тұңғыш сатира журналы «Шаншар» «Ара» журналының бастауы болып табылады. Бүгінгі жастар басылымдарының алғашқы қарлығашы ретінде «Жас қазақ» журналын айта аламыз. Тұңғыш педагогикалық журнал ретінде қарастыратын «Мұғалім» журналы да кейіннен «Қазақстан мұғалімі» деген атпен шықты. Осылайша, азат елді, мәңгілік елді аңсаған ұлт зиялыларының басылым беттерінде көтерген идеялары: баспасөз арқылы халықты ояту, ағарту, ұйымдастыру, тарихи сананы қалыптастырудағы істері сол заманда көтерілді, жалғасын тапты, жаңғырды. Елбасы «Балашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Абайдың даналығы, Әуезовтың ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлерін, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үнін – рухани мәдениетіміздің осы аса маңызды парасы ретінде сақтау, дамыту керек», - дегені мәлім. Аты аталған қасиетті бабаларымыздың үні, қолтаңбасы XX ғасыр басындағы қазақ басылымдарында басылды. Сондықтан да, XX ғасыр басындағы қазақ журналдарын, онда жарияланған асыл мұраларымызды,

тарихымызды, мәдениетімізді, әдебиетімізді көзіміздің қарашығындай сақтап, оны зерттеп, зерделеу, болашақ ұрпаққа жеткізу өзекті болмақ.

«Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын», - дегендей, XX ғасыр басындағы басылымдарды бүгінгі баспасөздің тіні, яғни, негізі ретінде қарастырамыз.

XX ғасыр басында ұлт зиялылары ғылымның әр түрі бойынша оқулықтар жазып халық арасына тарата бастады. Баспасөзде әдебиет пен мәдениет жайындағы құнды мақалалар жарияланды. Сондай-ақ қазақ баспасөзі де ұлт мүддесіне қызмет етіп, жаңаша сипатта дамыды. Осы ретте біз XX ғасыр басында жарыққа көрген қазақ журналдарын зерттеп, зерделеп көрдік. Ұлт зиялыларының журнал шығаруда арнайы білімдері болмаса да ұлт мүддесін алға тартып, баспасөз арқылы халықтың санасын оятуға күш салды. Осындай үлкен жұмыстың басында жан-жақтан жиналған көзі ашық азаматтар тұрды. Бірі семинариядан келсе, енді біреулері мұғалім, дәрігер, ақын-жазушылар болып біргіп, баспасөздің негізін қалады. Негізгі мақсаттары баспасөз арқылы халықты ағарту, ұлтты ұйыстыру, сананы жаңғырту болды. Траекторияның теориясына жүгінер болсақ, «Траектория (жаңа лат. 'trajectorius' – ығысу немесе орын ауыстыруға қатысты) – материялық нүктенің қозғалысы кезіндегі біртұтас сызығы», - дейді. Ал XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының траекториялары ұлтты дамыту, ұлтты өркендету, ел болу мәселесінде қиылысты. Мақсат бірлігі болды. Ұлтты жетілдіру, ұлтты басқару, ұлтты ағарту, озық елдің санатына қосу идеясын ұстанды. Ол үшін кәсіби баспасөз керек болды. Кәсіби баспасөз қалай пайда болды, оның қалыптасу жолдары, қаржыландыруы, таралуы, атқарған қызметі, түрлері қандай? Міне, осы орайда біз «XX ғасыр басындағы қазақ журналдары: тарихы, функциясы, типологиясы» деген тақырыпты алып қазақ журналдарын зерделедік.

Зерттеу нысаны. «Журналдар мерзімді уақытта немесе мезгіл-мезгіл шығатын басылымдар болып саналады. Олар апта сайын, он күнде бір рет, екі аптада, ай сайын, тоқсан немесе одан да сирегірек уақыттарда шығып тұруы мүмкін... Журнал – Journal деген француз сөзі, яғни күнделік деген түсінік береді». Қазақ журналдары – атқаратын қызметі елді біріктіріп, қоғамда көтерілетін пікірлерді бір ізге салып, оқушысына ұсынатын құрал.

Қазақ баспасөзінің тарихында журнал шығару 1911 жылы Троицк қаласында жарық көрген «Айқап» журналынан бастау алады. «Айқап» – қоғамдық-саяси және әдеби журнал. 1911-1915 жылдары Троицк қаласында айына бір рет, кейіннен айына екі рет шығып, 88 саны жарық көрген. Редакторы – Мұхамеджан Сералин. «Айқап» қазақтың қоғамдық санасының оянуына және ұлттық мәдениеттің дамуына үлкен үлес қосты. Кейіннен «Садақ» – қолжазба журналы шықты. «Садақ» журналы 1915 жылдың 9 қарашасынан 1918 жылдың 10 ақпанына дейін Башқұртстанның Уфа қаласында шығып тұрған. Шығарушылар – «Ғалия» медресесінің шәкірттері. «Айқап» пен «Садақ» журналы журналистика саласы бойынша зерттелгендіктен мен бұрынырақта толық зерттелмеген журналдарды

қарастырдым. Олар: «Абай», «Таң», «Шолпан», «Темірқазық», «Шаншар», «Қызыл Қазақстан», «Сана», «Жас қазақ», «Мұғалім» журналдары.

Осы журналдардың түпнұсқасының негізінде отандық және шетелдік зерттеуші ғалымдардың зерттеулері, Алаш қайраткерлерінің жеке еңбектері мен Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы орталық кітапханасы және Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының арнайы және сирек қолжазбалар қорында сақталған журналдардың түпнұсқалары, Нью-Йорк қаласындағы Колумбия университетінің кітапханасы, Қазақстан Республикасы Орталық мұрағатханасы, Шығыс Қазақстан Облысы қазіргі тарихты құжаттау орталығы, М.О. Әуезовтың мұражай үйі, М.О. Әуезовтың қолжазба қоры, Қайым Мұхамедханов атындағы Білім және мәдениет орталығынан алынған журналдар мен материалдар негізіне сүйендік. Сондай-ақ қазақ баспасөзінің тарихын зерттеген ғалымдардың ізденістері де ғылыми жұмыстың зерттеу нысанына айналды.

Зерттеудің пәні. «Қазақ журналистикасының тарихы», «Журналистикаға кіріспе», «Қазақ баспасөзінің тарихы», «Алаш баспасөзі»

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Қазақстан Республикасы орталық кітапханасының сирек қолжазбалар қорындағы БАҚ материалдары, ХХ ғасыр басындағыдағы қазақ көсемсөзшілерінің басылым беттеріндегі жарияланымдары мен ғылыми еңбектері, ҚҰОА материалдары, ХХ ғасыр басынадағы қазақ журналдарының түпнұсқалары.

Зерттеу жұмысының әдістері. ХХ ғасыр басында жарық көрген қазақ журналдарын тарихи кезеңдерге сай бөліп қарастыру. Сол кезеңдердегі қоғамдық-саяси ахуалдарға орай бейімделу тарихын бағамдау. Басылым мазмұны арқылы оның атқарған қызметін айқындау. Мақсатына қарай журналдардың типологиясын анықтау.

Типология деген сөздің теориясына жүгінсек - «Типология (от греч. телос –отпечаток, форма, образец и логос –слово, учение) –это, во-первых, метод научного познания, в основе которого лежит расчленение систем объектов и их группировка с помощью обобщенной, идеализированной модели или типа; во-вторых, результат типологического описания и сопоставления».

Басылымдардың типологиясына орай Ресей зерттеушісі А.И. Акопов мынандай тұжырым ұсынады: «Типология периодических изданий - это область теории журналистики, включающая историко-теоретическое системное описание изданий по типоформирующим признакам, составление различных, зависящих от конкретных задач исследования, классификации изданий; выяснение взаимоотношений, связей между подвергнутыми классификации изданиями в пределах данной системы». Зерттеуші А.И. Акопов «Теоретико-типологическое исследование» деген зерттеу еңбегінде журналдарды тақырыбына байланысты 11 негізгі салаға бөліп қарастырған:

1. Саяси, әлеуметтік, экономикалық;
2. Техникалық;
3. Ғылыми-танымдық;
4. Ауылшаруашылық;
5. Медициналық;

6. Мәдени-ағартушылық;
7. Филологиялық;
8. Өнертану;
9. Әскери;
10. Спорттық;
11. Сауда.

Сондай-ақ оларды үш деңгейге бөлген: « А – деңгейі) Жалпыға ортақ ; Б – деңгейі) Білім саласына қызығушы жалпы жұмысшыларға; Д – деңгейі) салалық мамандарға арналған».

Біз де зерттеу жұмысымызда журналдарды тақырыптық бағыттарына қарай бөліп қарастыру әдістерін ұсынамыз. Осы ретте, біз ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде жарық көрген қазақ журналдарын басылып шыққан жерінен бастап, журналдың басты бағытын, негізгі түрлерін, басылымның мазмұны арқылы, онда бөлінген бөлімдер мен айдарлар негізінде талдадық. Содан кейін авторлар құрамы, жарияланымның ішкі құрылымы, материалдардың негізгі жанрлары, журналдың дизайны, жиілігі, көлемі, таралымы сияқты факторлар зерттелді. Мерзімді басылымдар, оның ішінде журнал басып шығарудың тәсілдеріне мән бердік. Шыққан кезеңдеріне сәйкес, ел ішіндегі тарихи жайттармен байланыстыра отырып, мұрағаттан алынған құжаттарымен салыстырдық. Бейімделуіне байланысты педагогикалық, сатиралық, ғылыми салаларға топтастырдық. Фактілер мен деректерді тұжырымдап, баға беріп, тарихи тұрғыдан талдап, жүйелеп, салыстырмалы түрде қарастыру көзделеді.

Зерттеудің әдістемелік негіздері. Ғылыми жұмысты жазу барысында қазақ баспасөзінің тарихын, теориясы мен тәжірибесі жайында елеулі еңбектер жазған ғалымдар А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Х. Бекқожин, Б. Кенжебаев, Т. Қожакеев, С. Қозыбаев, Н. Омашев, Ө. Әбдиманұлы, Д. Қамзабекұлы, К. Қамзин, Б. Жақып, А. Рамазан, А. Мектеп, Н. Қуантайұлы, С. Медеубекұлы, Қ. Сақ, Қ. Аллаберген, орыс ғалымы И.А. Акопов, сондай-ақ қазақ баспасөзіне тарих, әдебиет тұрғысынан да баға берген М. Әуезов, С. Қирабаев, М. Қойгелдиев, У. Қалижан, Т. Жұртбай, Қ. Атабаев, Т. Омарбеков, А. Ісмақова сынды қоғамтанушы ғалымдардың іргелі еңбектеріне сүйендік.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. ХХ ғасыр басындағы қазақ журналдарын, оның тарихын, функциясы мен типологиясын кешенді тұрғыда зерттеу, талдау. Докторлық диссертацияның ғылыми-теориялық және тәжірибелік тұтастығын, өзектілігін ескере келе, зерттеу жұмысында мынандай мәселелерді шешу қажет:

- ХХ ғасыр басындағы қазақ журналдарының шығу тарихына тәуелсіздік тұрғысынан қайта қарау;
- Қазақ баспасөзі, оның ішіндегі қазақ журналдарына байланысты ғылыми мұраларды жинау, жариялау, зерттеудегі мазмұндық ерекшеліктерді анықтау;
- Араб әріптерімен басылған журналдарды толыққанды зерттеу мақсатында, кирилл қарпіне түсіріп, талдау, ғылыми айналымға енгізу;

- Қазақ баспасөзі туралы алғаш пікір білдірген ғалымдар А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Т. Рысқұлов, Х. Досмұхамедұлы, М. Сералин, М. Әуезов, С. Мұқанов, С. Сейфуллин т.б. еңбектерін салыстырып, сараптау;

- Қазақ журналдарындағы ұлттық сананы қалыптастыру, ұлтты өркендету қызметтерін айқындау;

- Қазақ журналдары функцияларының қалыптасу негіздерін айқындау;

- Қазақ журналдарындағы идеялық, мазмұндық, типологиялық сипаттарды айшықтау;

- Басылым беттеріндегі ұлттық сана түсініктеріне баға беру.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- XX ғасыр басындағы қазақ журналдарының тарихы, атқарған қызметі мен типологиясы алғаш рет бір жүйеде қарастырылды;

- Қазақ журналдары тұңғыш рет салалық журналдар ретінде зерттелді;

- Зерттеуде күні бүгінге дейін ғалымдардың назарына ілікпеген «Абай» журналының соңғы 12 саны табылып, ол араб қарпінен кириллге түсіріліп, ғылыми айналымға енгізілді;

- Салалық журнал ретінде қарастырылған «Мұғалім», «Темірқазық» журналдары араб қарпінен кириллге ауыстырылып жеке кітап ретінде басылды. Қазақтың тұңғыш сатира журналы– «Шаншардың» бір жылда шыққан 1-ші санының екі түрлі нұсқасы ҚМОА қорынан табылып, кирилл қарпіне түсіріліп, ғылыми айналымға қосылды.

- Халқымыздың дербес елдігі үшін күрескен алаш ардақтыларының баспасөз беттерінде көтерген мәселелері, жазған хаттары, қазақ халқының саяси-әлеуметтік, шаруашылық, рухани-ағартушылық мәселелері қазіргі ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырылды.

Зерттеу жұмысының теориялық мәні:

- XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ журналдарының шығу тарихы, атқарған қызметі мен олардың салалық журналдарға бөлінуі теориялық тұрғыдан талданды;

- Ғылыми жұмысың нәтижелері мен пайымдаулары қазақ баспасөзінің тарихы туралы зерттеулердің ғылыми-теориялық негіздері мен ұстанымдарын нақтылауға және оның мәселелерін саралауға көмегін тигізеді;

- Зерттеу барысында жүргізілген мәтіндік, текстологиялық талдаулар түпнұсқаның негізін құрайды;

- Зерттеу жұмысының материалдарын «Қазақ журналистикасының тарихы», «Алаш баспасөзі» бойынша оқу құралдарын, теориялық дәрістерді құрастыруда, сонымен қоса студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарында пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік мәні.

Жоғарыда айтылған журналдар туралы кезінде ғалымдарымыз зерттеулер жүргізді. Олардың көпшілігі коммунистік жүйеде тәрбиеленген, қызыл идеология санасын әбден дендеп, көзқарастарын қалыптастырып жіберген болатын. Сондықтан да сол замандағы ұлттық мәселелерге оң баға бере алмады. СОКП Орталық комитетінің, Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің қаулы-қарарларынан, ленинизм қағидаларынан шыға алмады. Сондықтан да

көп жағдайда бір сарында, бір мазмұнды зерттеулер жүргізілді. Шындық бұрмаланды. Тәуелсіздікті аңсаған ұлт зиялыларына «алашордашыл, ұлтшылдар» деген айыптар тағылып, «халық жауы» деп қудаланды, абақтыға қамалып, атылды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана тарихымызды еркін, тәуелсіз көзқараспен зерттеуге мүмкіндік алдық. Мемлекет тарапынан «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры» атты мегажобалар қабылданды. Ол журналдарды жаңаша көзқараспен зерттеуге жол ашты.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

Журналдардың шығу тарихын зерттей отырып, мынандай тұжырымдар жасадық:

1. «Абай» журналы ұлттық идеяны насихаттады, халықтың саяси сауатын ашуға күш жұмсады, мәдени-ағартушылық ісін жүргізді. «Абай» журналы Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығын зерттеуде үлкен үлес атқарады. Алаш қозғалысын зерттеу барысында өзіндік орны бар журналдың мазмұндық идеясы, санаға қозғау салған ұлттық бағыты бүгінгі тәуелсіз Қазақстан идеясымен сабақтас.

2. Ұлт баспасөзінің қалыптасу тарихында «Шолпан» журналының алатын рөлі зор. «Шолпан» халықты қоғамдық-саяси хабарларымен қамтамасыз етіп қана қоймай, әрі ағартушылық, әрі әдебиет пен мәдениетті насихаттау қызметін атқарды. Халықтың рухани қажеттілігін толтыру, әдеби шығармалармен сусындату мақсатында «Шолпан» журналының шығарушылары арнайы әдебиет бөлімін арнады. Оның нәтижесінде, қазақ әдебиетінің жауһар туындылары көпшілікке тарады. «Шолпан» журналы баспасөз тарихында саясат, шаруашылық, білім-мазмұнында шығатын журналдың үлгісін көрсеткен басылым болды.

3. «Таң» журналы қалың көпшілікке жол сілтеген, ұлттық рухты, намысты оятуға үндеп, болашаққа бағыт-бағдар берген баспасөз жаршысы болды. Алға қойған мақсаты арқылы функциясын дұрыс атқарды. Араға жылдар салып, бір ғасыр уақыт өтсе де журналда басылған дүниелер өзінің құндылығын жойған жоқ.

4. «Қызыл Қазақстан» журналы кеңес дәуірінде шыққан басылым болса да, қазақ халқының сол дәуірде басынан кешкен оқиғаларын ел құлағына жеткізді. Әсіресе, аштық жылдары журнал халықтың хәлін, мұңы мен зарын ашық жариялады. Осы жолда аянбай халқына еңбек еткен алаш арыстары Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытовтың күрескерлік қырларына тағы да көз жеткіземіз. Заманың қиындығына қарамай баспасөз арқылы халыққа қолдау білдірген қалам-қайраткерлері Ерғали Алдоңғаров, Абдолла Асылбеков, Нығмет Нұрмақов, Смағұл Сәдуақасовтардың кісілік келбетін бағамдаймыз.

5. Мәскеу қаласы, «Күншығыс» баспасынан шыққан «Темірқазық» журналы туралы тұжырымдай келе, елден жырақ шықса да қалың қазақ елінің оқырмандарына тараған:

- 1) ұлт мәселесі көтерілген;
- 2) қазақтың саяси – тарихы тұрмысынан мәселелер қозғалған;
- 3) қазақ оқушыларының жәй-күйі, білім күші бағамдалған;
- 4) қазақ елінде мектептер қалайша құрыла бастау керек, еңбек мектебі дегеніміз не?, қазақ тілінің жазу мәселесі қалай шешіlmек, деген ойларды қозғаған;

- 5) ауыз әдебиетінің үлгілері басылды.

Мәскеудің төрінен елге тараған «Темірқазық» журналы қазақ баспасөзінің тарихында ғана емес, оның қоғамдық сана соқпағының дамуында да өзгеше із қалдырды.

6. «Жас қазақ» журналы жастар арасында үлкен ықпалға ие болғанын бағамдаймыз. 1923 жылдың қазанынан жарыққа шыққан журнал 1925 жылға дейін өмір сүріп, 13 саны жарыққа шықты. «Жас қазақ» журналы жастар арасында кең тараған, жастар мәселесін үндеу арқылы жастарға ой сала отырып, оларды жұмылдырып, армандарына қанат бітірген тұңғыш жастар журналы деуге негіз бар.

7. Аз ғұмырында артына өшпестей із қалдырған «Сана» журналының шоқтығы биік, өз заманының төрінен орын алған, болашаққа батыл қадам жасап, көрегендік танытқан бірегей басылым болғанын айтамыз. Журнал қазақ зиялы қауымның мінбері бола білді. Журнал ғылым-білімнің көкжиегіне айнала алды. Журнал өзінің шыққан қысқа мерзімінде сол кезеңнің өзекті оқиғалары мен мәліметтерін айқын және нақты жариялаумен есте қалды.

8. «Шаншар» журналының пайда болуының әлеуметтік-қоғамдық һәм саяси алғышарттарын зерделеу арқылы қазақ елінің өтпелі кезеңдегі болмысының бүгінге дейін елеусіз келген тұстарын пайымдаймыз. Қазақ әдебиетінің сатиралық жанрларының журналдық нұсқаларының бастауларына барлау жасау мүмкіндігіне ие боламыз. Көсемсөздің сатиралық туындыларына ғылыми екшеу жүргіземіз. Сол кездегі қазақ зиялыларының шығармашылық ізденістеріне қанығамыз. Ең бастысы – мәдени-рухани тарихымыздағы ақтаңдақтардың орнын толтырамыз.

9. Тұңғыш педагогикалық «Мұғалім» журналында жарияланған мақалалардың тақырыптық-идеялық және құрылымдық сипатын бағамдағанда біз мынадай ой түйеміз: журнал кәсіби қазақ баспасөзінің алғашқы ізашарларының бірі, ұлттық оқу-ағарту бағытындағы алғашқы журнал, баспасөз мәдениетін қалыптастыруда өзіндік тарихи орны бар журнал, тұңғыш педагогикалық басылым.

10. XX ғасыр басындағы баспасөз беттерінде оқу- ағарту жұмыстары, әдеби шығармалармен таныстыру жүргізілді, қазіргі ұрпақ үшін өшпес мұра болып табылатын тарихи оқиғалар, құбылыстар, ақпараттар жарияланды.

11. Қорыта келгенде, диссертациялық жұмыс қазақ баспасөзі тарихының көкейкесті кезеңі туралы жан-жақты ғылыми сараптау жасайды. Өз заманының рухани сұранысын ақтағанын айғақтайды. Ғылыми зерттеу барысында қазақ баспасөзі тарихының өткені мен бүгінінің сабақтастығын көрсетіледі, оның жаңа ұрпақты ұлттық патриоттық рухта тәрбиелеуге әлі де қажет екендігі тұжырымдалады.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлдануы: Диссертациялық жұмыстың негізгі мазмұны бойынша отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 12 мақала жарияланды, 6 қосымша оқу құралы, 1 аудиохрестоматия дайындалды. Соның ішінде, 2 мақала Scopus және Томсон Рейтер мәліметтер базасында жарияланды. Халықаралық ғылыми конференция жинақтарында 6 мақала, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы комитет тізіміне енетін басылымдардағы жарияланымдарда 4 мақала жарияланды.

Диссертацияның қолжазбасы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, Баспасөз және электронды кафедрасында талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу еңбегі – кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан, пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертация жұмысының көлемі 134 бетті құрайды.